

A DEMOKRÁCIA ÚTVESZTŐJE.

(Athén példája).¹

«Mehrheit ist der Unsinn,
Verstand ist stets bei wen'gen nur gewesen.
Bekümmert sich ums Ganze, wer nichts hat?»

Schiller.

I.

A DEMOKRÁCIÁNAK, illetőleg mai viszonyaink közt a demokrácia lényegét alkotó általános választójognak hatását nemzeti életünk fejlődésére elméleti alapon előre megállapítani lehetetlenség volt s a rendelkezésünkre álló rövid tapasztalatok után ma is még nagy merészség lenne az utolsó szót kimondanunk ebben az annyi politikai szenvedélyt felkavaró kérdésben. Egy tanulság mindenesetre leszűrtnék tekinthető: minden belátó fő megállapíthatja, hogy ha a demokráciában van is valami nagy igazság, azért még — sit venia verbo — nem mindig fenéki tejjöl. A közelmúlt eseményei után sokan látják már, hogy a demokrácia a behelyezett föltétlen bizalmat esetleg megcsalhatja. Néhány évvel ezelőtt még demokratikus eszméktől elkápráztatott közvéleményünk jó-része magától értetődőnek tartotta, hogy minden bajunk forrása a demokratikus gondolat érvényesülésének hiánya, épen ezért rózsás optimizmussal várta az annyiszor megjövendölt demokrata-paradicsomot. S még azon sem szabad csodálkoznunk, hogy ilyen viszonyok közt a tömegek elé szabott korlátokat olyanok is döntögették, kik a végső következményekig levont demokráciával szükségszerűen csak veszi nettek. Ma a kiábrándulás jelei napról-napra szaporodnak. Ha nem is tartunk még ott, hogy a demokráciát Alkibiades-szel mindenkitől elismert ostobaságnak minősítsük, a bizalom irányában kétségtelenül erősen megcsappant. Némi ízelítőt az eszme legrajongóbb harcosa is kapott abból, mi minden bujhatik e százcánú köpönyeg alá? Szerepelt nemrégiben közéletünkben egy komolyan alig vett csoport, melynek szóvivői harsány hangon zúgták

¹ Értekezésemet eredetileg «Az állampolgári nevelés és a klaszikusok» című, 1917-ben a «Magyar Középiskola»-ban megjelent tanulmányom egyik fejezetének szántam. Az akkor már erősen érezhető papiros-hiány miatt azonban ez a rész nem jelent meg. Midőn most némi változtatással közrebocsátom, eredeti rendeltetésével kell mentegetnem tudományos igénytelenségét, a problémának túlságosan éles beállítását, a történet bonyolult eseményeinek tudatos egyszerűsítését, a jelen eseményeire való célozgatásokat. Nem annyira az athéni demokrácia^fejlődéstörténetét akartam adni, mint inkább arra törekedtem, hogy olvasóimat a múló tünetek sokféleségének perifériájáról gyorsan a kérdés örök érvényű — tehát a jelent is irányító — elvi centrumába vezessem.

a legszélsőbb demokratikus haladás szükségességét mindaddig, míg ez a magyarságra a nemzetiségi kérdés rendezetlensége miatt közvetlen veszélyt jelentett s míg azt remélhették, hogy sajtójuk és bankjaik hatalmával a keresztény magyar tömegeket könnyen a z ö d e m o k r á c i á j u k mögé sorakoztathatják. Ugyanennek a csoportnak egy töredéke uralomra jutva diktatúrát csinált — nyíltan lomtárba hajítva a már fölöslegesnek vélt demokrata-álarcot. S mikor a diktatúra bukása után komolyan fölvirradt a demokráciának, azonban az ország keresztény-magyar többsége öntudatra ébredve kissé tőlük eltérően értelmezi a demokrácia lényegét, a hétpróbás demokraták jó része rémülettel szemléli az annyiszor óhajtott «általános titkos»-t s akár a poklokkal is szövetkeznek, csakhogy szabaduljon a demokratikus fejlődés következményei alól.

Azonban még ilyen tanulságok sem homályosíthatják el azt az igazságot, hogy a demokráciával a jövőben még inkább, mint a múltban, számolnunk kell. Ez már a világháború szükségszerű hatása. A kapcsolat logikus: az államok megkívánták a legszélesebb körű tömegektől a legnagyobb mértékű köteleességteljesítést. S mivel a politikai életben a köteleességekkel együtt járnak a jogok, természetes erővel jelentkező gondolata mindazoknak, kik halálveszedelmekben az állam céljait szolgálták, hogy a közösség normális föladatainak intézéséből is részt kérjenek maguk számára. A szörnyű megpróbáltatások közt teljesített rendkívüli szolgálatok nagy tömegekben felélesztették vagy megerősítették a fontosság és önbizalom érzését. A nagy tűzvész eloltása után a demokrácia történetének kétségtelenül új fejezete kezdődött a világ népeinek történetében. Mi most tanulunk járni a gyerekcipőkben: talán javunkra válik, ha más népek tapasztalataiból megismerni próbáljuk a demokráciában rejlő hasznos és káros tendenciákat.

Államférfiaink dolga, hogy országunk és fajunk gyarapodását biztosító, az elszakított részeket visszavonzó berendezkedésekről gondoskodjanak. Az ő feladatuk lesz meghatározni, hogy mélységbe zuhantunkban, sajátos viszonyaink között a jól fölfogott nemzeti érdek milyen mértékű és tempójú demokratizálással hozható összhangba. Egyszer uralomra jutott eszmék útjába torlaszokat emelni kárbavesztett fáradozás, azonban az eszmék érvényesülésének módja és üteme szabályozható, jótékony, vagy romboló hatásuk feltételei megállapíthatók. Nem az a döntő, hogyan áll a helyzet más népeknél, mert nem az idegen viszonyok lemásolása, hanem már meglévő csiráknak népünk jellemével, történelmünkkel, gazdasági és társadalmi rendünkkel számoló céltudatos — ha kell, óvatos, ha kell, rohamos — sarjadtatása az igazán termékeny politikai eljárás. Idegenből megfontolás nélkül átvett intézményeket, eszméket joggal hasonlítottak fára kötözött virágokhoz, melyeket az első napsugár elhervasztt.

A demokrácia problémájához most nem akarok sem pro, sem contra hozzászólni: a lényegyet megragadtatni szándékozom az egyetlen lehetséges módszerrel, a történelem segítségével. Nincs a világnak még egy népe, melytől e tekintetben többet tanulhatnánk, mint az athéniektől.¹

¹ V. ö. erre nézve Hasbach, Die moderne Demokratie 398. I. «Der Kenner

Az athéni, több mint kétezer éve lezárt történelem alapján nyert diagnózis talán javára lesz a magyar prognózisnak.

II.

Mielőtt a demokrácia problémájának elvi alapjaihoz hozzáférkøzhetnénk, röviden jelezniük kell a kérdés külsø történetének nevezetesebb állomásait, rá kell mutatnunk a fejlődés menetét kísérø kedvezø és káros tünetekre.¹

A demokratikus fejlődés kiinduló pontját jelentø Solon (Kr. e. VI. század elején) egyik ránk maradt költeménye pontosan megjeløli azt az alapelvet, melyen a demokrácia atyjának politikai reformtörekvése alapult:

Adtam a népnek is annyi hatalmat, amennyi elég volt,

Nem csorbítva, de még túl se növelve jogát.

Ámde, akik hatalomra, vagyonra valának az elsők,

Megtanítani őket, hogy bitorolni tilos.

Mindkét félt paizsom megvédte, megóvta fedezve,

Hogy ne tiporja soha jogtalan' egyik a más.

(Hegedüs István fordítása.)

Solon timokratikus alkotmánya szerint politikai jogok csak a kötelességteljesítés mértéke arányában adhatók, tehát az akkori viszonyoknak megfelelően elsősorban a vagyoni állapot függvényei. Ez ma ugyan antidemokratikus intézkedésnek látszik, de mint egy hosszas fejlődésnek elsø lépcsøje, szinte forradalmian demokratikus volt akkor, mert Solon erre hágyva indult el a születési kiváltságok addig bevehetetlen várának meghódítására. A gazdasági erø arányában mért politikai hatalom szükséges és óvatos elindulás volt a késøbbi teljes egyenlőség felé. Politikai szempontból nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy Solon a vagyontalanokat, kik mint evezősök, vagy mint könnyű fegyveresek katonai szolgálatot teljesítettek, nem zárta ki teljesen a politikai jogokból, csak a magasabb hivatalok felé vezetø utat nem nyitotta meg elöttük. Mérsékelt elveivel —

der modernen Demokratie ist erstaunt, so viele ihm bekannte Züge in der letzten Phase der griechischen Demokratie zu entdecken;» — Croiset, Les démocraties antiques 77. 1. tSi l'on conclut, que la démocratie athénienne proprement dite, celle des citoyens, offrait des caractères absolument différents des démocraties modernes, on a tort».

¹ A legtöbbet használt forrásmunkák: Pöhlmann, Die Bedeutung der Antiké für staatsbürgerliche Belehrung und Erziehung (Hum. Gymn. XXV. 1.). Geschichte d. ant. Kommunismus u. Sozialismus I—II. (az elsø kiadást használtam), Aus Altertum u. Gegenwart (miadkét sorozat), Sokrates u. sein Volk; A. Croiset, Les démocraties antiques; Schwarz Gyula, Görög történelem különös tekintettel az athenei történelemre és ennek forrásaira, Die Demokratie I.; F. Cauer, Die Stellung der arbeitenden Klassen in Hellas u. Rom (N. Jahrb. 3, 686. s köv. lk.); W. Nestlé, Politik u. Aufklärung in Griechenland im Ausgang des V. Jahrh. v. Chr. (U. ott 23, 1 s köv. lk.); Hornyánszky Gyula, Tömegpsychologia és görög történet (különlenyomat a Magyar Filoz. Társ. Közi. 1912. évf.-ból); Az antik források közül legtöbbet tanultam a következøkből: Thukydides; a Ps-Xenophon-féle Ἐθηναίων πολιτεία; a Kenyon-féle Ἐθηναίων πολιτεία Aristoteles, Πολιτικά.

mint Croiset megállapítja — Solon olyan eszményt teremtett, mely a következő két század nagy görög gondolkodóinak felfogásában is az egészséges demokratikus irányzat legérettebb gyümölcsének tetszett. Az emberi gyöngeség azonban útját állta a legnemesebb törekvéseknek: a nemesség nem tudott könnyű szívvel lemondani régi kiváltságairól, a nép mértéktelen ábrándjairól. A közszellem nem érett még meg a társadalmi és a politikai békére.

A Peisistratos-féle, sok tekintetben Athén fejlődésére jó hatású zsarnokság után Kleisthenes (Kr. e. 507-től) reformjai jelentik a következő nagy lépést a politikai egyenlőség felé. Kleisthenes a régi nemzetségek politikailag erős csoportjait a phylék új területi beosztásával szétördelte, a polgárjogot kiterjesztette, a tanács tagjainak számát felemelte s megalkotta a demokrácia biztosító szelepét, az egyéni ambíciót állandóan fenyegető osztrakizmoszt. É reformok nagyszerű hatását az antik írók közül kiemeli Herodotos, ki a perzsa háborúk történetében nem győzi eléggé hangsúlyozni az athéniak hősiesség magatartását: «Így lettek az athéniak hatalmasak; s nemcsak ez az egy eset bizonyítja, hanem mindenütt kiviláglik, hogy az egyenlőség (*ισοροπία*) dicső dolog. Míg ugyanis az athéniak kényurak alatt valának, egy szomszéd népet sem múltak fölül haditettekben, tyrannusaiktól megszabadulva pedig határozottan a legkiválóbbak lettek. S ez a körülmény bizonyítja, hogy a szolgaságban készakarva viselték magukat hitványul, mert uruk számára dolgoztak; föl szabadulva pedig kiki a maga számára igyekszik szerezni». (V. 78. Geréb József fordítása.) A modern történetírók közül Schwarcz Gyula ugyanezt az okozati összefüggést állapítja meg: «... az a hév, amellyel az athéniak harcosok néhány év múlva (Kleisthenes reformjai után) *Marathon*-nál küzdöttek, mutatja is, hogy új elemeknek kellett azóta az athéni állampolgárságba belejutniok: mert különben alig harcoltak volna oly hősileg *Marathon*-nál azoknak az ivadékaik, akik *Peisistratos* zsoldosai elől *Pallenénél* oly szégyenteljesen szétfutottak». (Görög tört. 227.) Valóban a szabadság érzete fölmagasztosította Athén polgárainak lelkét — le nem tagadható csüggedt pillanatok ellenére — a hazafias kötelességteljesítésnek addig el nem ért fokára. A beözönlő ellenséggel vívott harcok megpróbáltatásai közt jóformán csak a demokratikus Athén vezetői álltak mindvégig a helyzet magaslatán.

A perzsa háborúk dicsőséges befejezésének természetesen következő lépése lett a demokrácia további kiépítése. A harmadik és negyedik osztály hivatalviselési jogának kiterjesztése, a konzervatív-arisztokrata jellegű areopág ellenőrző és bíraskodási jogának megszorítása, a különbözőapidíjak rendszeresítése, a legfőbb hatalomnak minden téren a népgyűlés hatáskörébe utalása, a hivatalnokoknak a népgyűlés végrehajtó közegévé való lefokozása az új korszak jellemző vonásai. Perikles híres gyászbeszéde (Thukydides II. 35—46.) hatalmas dicsérete a teljesen kiépített demokráciának: «Ami alkotmányunkat illeti, ez olyan, hogy szervezetében nincs semmi, ami mások utánzására vallana; ellenkezőleg, mi szolgálunk inkább egynémelyeknek mint a gyanánt, mintsem mi utánoznánk másokat. Ennek az alkotmánynak a neve demokrácia (a polgárság

uralma), mivel állami életünk intézése nem néhány embernek, hanem a polgárok többségének a kezébe van letéve. A magán-ügyekben a törvény előtt mindenkinek egyenlő jog van biztosítva; abban a tekintetben pedig, hogy kiki mennyiben érvényesítheti magát a nyilvános életben, nem pártok vagy osztályok érdeke s befolyása a döntő, hanem a személyes képesség s ugyancsak valakit azért, mert szegény, de különben van képessége a hazának valamiben jót tenni, ebben társaséleti helyzetének alacsonyága nem gátolja ... Mi szeretjük a szépet könnyelmű pazarlás nélkül s ápoljuk a tudományt beteges puhaság nélkül; nekünk a gazdagság nem hiú kérdés tárgya, hanem csak eszköz arra, hogy jót tegyünk; szegénységét megvallani közöttünk senki sem tartja szégyennek, de azt igen, ha nem igyekszik magát kiküzdeni belőle... Az egészet röviden egybefoglalva, azt állítom, hogy egész államunk Hellasnak mintaiskolája, polgárságunknak minden egyes tagja pedig, amint én tartom, az élet legkülönbözőbb foglalatosságába magát beletaláló, kellemmel egybekötött legnagyobb ügyességgel bíró, önálló egyéniségnek tanúsítja magát. Hogy pedig ez nem a jelen alkalomra kicsinált szóbeszéd, hanem a tények által megállapított való, mutatja maga hazánknak ez a hatalma, amelyet épen ezen magunkviselete módjával szereztünk... mi minden tengert és minden földet útnyitásra kényszerítettünk vállalkozó szellemünk előtt s mindenütt ott hagytuk áldást hintő és ostorozó kezünknek tisztán felismerhető nyomait». (Zsoldos Benő fordítása.)

Joggal emelték ki ismételten, hogy Perikles beszéde az athénieket kissé eszményíti. Mégsem értéktelen történeti szempontból sem az így nyert kép, mert hiteles dokumentuma annak az eszménynek, melyet a demokrácia önmaga elé állított.¹ Eszmény volt ez már a beszéd időpontjában is, mert a perzsa háborúk megszűntével az athéni pártok szervekedtek s ezzel a pártviszályok erősödtek. Periklesnek is éreznie kellett, hogy a nép nem tud élni a kezébe adott hatalommal, mert nincs meg ehhez a kellő erkölcsi tartalma és szellemi érettsége. Ellenfeleinek sikerült őt, ha rövid időre is, a nép kegyéből kitúrniok. Utána alacsony szellemek kerítették kezükbe a nép vezetését. A későbbi demagógok — mint Thukydides (II. 65.) mondja — «mivel egymással nagyon is egyformák voltak s emellett mégis mindenik első igyekezett lenni, kezdtek a tömegnek kedvében járni s ennek a szeszélyét tenni irányadóvá az államügyek intézésében». S ez lényegében így maradt mindaddig, míg makedoniai Philippos el nem söpörte az «üggyédek köztársaságát».² A hanyatlás kora

¹ Erről az eszményről szigorú kritikát mondott Platon a G o r g i a s-ban «Azon férfiakat dicséred — mondja Sokrates Kalliklesnek —, kik mindent feltaláltak az athénieknek, amit csak kívántak s torkig tömték őket. Mondják, hogy naggyá tették a várost; de nem veszik észre, hogy a növekvés csak puffadás s genyedés; mert e régiebb politikusok józan mérték s igazságosság nélkül csak kikötőkkel, hajógyárakkal, falakkal, vámokkal s más ily haszontalanságokkal töltötték meg. S ha majd beáll a gyöngülés rohama: az épen kéznél levő tanácsadókat fogják érte okolni; a bajok valódi szerzőit pedig, Themistoklest, Kimont, Periklest dicsérni». (Filozófiai írók Tára I. Platon vál. művei 116 l. Péterfy J. fordítása.)

² A végkifejletre v. ö. Engelbert Drerup: Aus einer alten Advokatenrepublik-

nyilvánvalóvá tette, amit a jövőbe látó politikai ellenfelek a virágzás legmagasabb fokán sem szűntek meg hangoztatni,¹ hogy a demokráciának önmagukban véve nemes elveiből, ha azokat a gyakorlati politikában helytelenül, mechanikusan és mérték nélkül alkalmazták, eredeti célzatukkal épen ellenlábás következmények sarjadzhatnak. A rosszul értelmezett szabadság és egyenlőség szülőanyja lehet olyan szolgáltatásnak és erkölcsi anarchiának, mely megmérgezi a szociális élet forrásait, megbénítja az értelmet, tönkreteszi a harmonikus társadalmi tevékenység lehetőségét.

A demokratikus Athén fölött a virágzás elmúltával a demagóg Kleón és hozzá hasonló emberek vezetése alatt annak a tömegnek ösztönei és szenvedélyei uralkodtak, mely idők folyamán mindig jobban és jobban tudta értékelnéi politikai jogainak gazdasági előnyeit. Az egykorú irodalom politikai jellegű célzásaiból világosan látjuk a végső következményekig levont demokrácia bomlasztó hatását. Az érdekes kisebbséget kizsákmányolja a sokszor értelmetlen, gonosz ösztönöktől irányított többség, az igazságszolgáltatást kihasználja, a maga módján értelmezi s ezzel megmételjezi a tömegszendély. A politika szemérmetlenül gyomorkérdéssé lett, mert az állam fizette a politikai jogokat és kötelességeket gyakorló polgárokat. Nem volt ez — különösen eleinte — nagy pénz, de ahhoz elég, hogy átok tapadjon rá. Aristoteles **Πολιτικά**-ja a napi zsoldfizetés behozatalától számítja a demokrácia hanyatlását, mert ez rászoktatta a munkátlan tömegeket arra, hogy politikából éljenek. A nép azt hiszi, hogy ő az úr, de azt teszi, amit a demokrácia koronázatlan királyai, a demagógok akarnak. Ezek pedig, hogy befolyásukat megtarthassák, sokat és gyorsan akarnak. Rapszodikus ötleteik egymást kergetik s legtöbb esetben nem a haladást szolgálják, hanem egy lázbeteg állam (πόλις φλεγμαίνουσα) kapkodásai.²

A demagógok működésének tere a népgyűlés, az **ἐκκλησία**, melyben a nép szuverenitása testet ölt. Ennek összetételéről később más vonatkozásban még lesz szó, itt Aristophanes alapján csak utalok azokra az eszközökre, amelyekkel a népgyűlésen érvényesülni lehetett. Demosthenes,

Demosthenes u. seine Zeit, Paderborn 1916. Háborús vonatkozásai és célzatossága ellenére tudományos szempontból is figyelemre méltó munka.

¹ Ebből a szempontból legfontosabb forrás a Ps. Xenophon-féle **Ἀθηναίων πολιτεία**.

² Schwarcz Gyula, Görög tört. 112 l. említi Kraterosnak gyér töredékekben ránk maradt gyűjteményes munkáját: **Συναγωγή ψηφισμάτων** Krateros összegyűjtötte az athéni demokrácia néphatározatait. «Több kárt tett ezáltal az atheneiek dicsőségében, mint a makedoniai phalanx a csatatéren: mert aki Krateros e gyűjteményes munkáját olvasta, az láthatta csak igazán, hogy minő kába, egymásnak ellentmondó vagy képtelen határozatokat képes rövid időközökben megszavazni és érvényre emelni a fejszám szerinti, szellemi minősítvény nélkül is politikai jogok gyakorlására jogosított tömeguralom, még ha a souverain politikai jogok gyakorlására jogosított tömeg oly bámulatra méltó aesthetikai érzékkel bír is, mint amilyenél bírt az athenei nép».

a Lovagok egyik szereplője, kioktatja a politikai pályára készülő Hurkást, hogyan gyűrheti le Kleont, leendő ellenfelét:

216. . . . Tedd, amit teszesz most:

Keverj, gyűrj össze minden közügyet

Gömböcbe, hódítsd a népet, magadhoz

Édesgetvén szakácsi méz szavakkal.

220. Egyéb kolompos érdemed van immár:

Otromba hang, pimaszság, kofanyelv,

Van mindened, mi a kormányra kell,

Tégy hát koszorút s áldozz a Butaságnak

225. S légy rajta, hogy leküzdd az embered.

(Arany János fordítása.)

A további következmények még szomorúbbak. A hivatalnoki kart lealacsonyítja az általános korrupció,¹ megbénítja a folytonosság hiányával járó hozzá nem értés. A népgyűléstől rángatott katonai erő a kalandos vállalatokba bocsátkozva szétzüllik. Magának a demokráciának két vezető princípiuma, az egyenlőség és a szabadság csúfos ellentétbe került. Kitűnt, hogy az egyenlőség elnyelheti a szabadságot, mert csak olyan vélemény lehetett nyilvánítani, amilyen a fölséges nép tetszését megnyerte. A legáltalánosabb demokrácia közepette az előkelő szellemeket talán egy kérdés sem foglalkoztatta többet, mint a szabad véleménynyilvánítás joga a többség zsarnokságával szemben. S mikor ezt megvédelmezniük nem sikerült, a műveltebbek visszavonultak minden politikai tevékenységtől. Sokrates a Platon-féle Apológiában egyenesen kijelenti, hogy aki az igazságért küzd, annak a politikától távol kell maradnia. Kétségtelen adataink vannak arra vonatkozólag, hogy Sokrates kivégzésének elsősorban politikai okai voltak.² A tömeg előtt egyenesen gyanús volt minden műveltség. Hogy épen a szellemileg magasabban állók távolmaradása mennyire elősegítette a politikai élet eldurvulását, azt könnyen elképzelhetjük. Általában minden bűn, amit a nemesek és gazdagok az alsóbb osztályok ellen elkövettek, megkapta büntetését, de a késő boszú az államot is mélyen sebezte. Az ügyvezetés féktelen menetének nem állta útját semmi magasabb, független helyzetet elfoglaló tekintély, a politikai életet pillanatnyi szükségletek, hangulatok, szenvedélyek ragadták tova.

Az élet bonyolult szövedékében persze a demokráciának itt külön-

¹ A közvagyon eltulajdonítása magáncélokra (κλέπτειν τὰ δημόσια) általános jelenség a vezető politikusoknál, hadvezéreknél és hivatalnokoknál. Schwarcz említi (Gör. tört. 326. 1.), hogy Kimon korában alig volt hadvezér, archon, vagy egyéb tisztviselő, ki vagy ne lopott, vagy lopás vádjá alatt ne lett volna. — A néphumor a szószerket aranyos termésnek nevezte: χρυσὸν θέρπος τὸ βῆμα. Hogy a szónokok hallgatását meg lehetett vásárolni, bizonyítja Aristophanes Plutos 374:

«Ne félj barátom (sokba sem kerül)
Én elcsinálom, míg még híre futna
Pénzzel betömve a szónokhad ajkát».

² V. ö. Schwarcz Gy. Görög tört. 85. 1.

választott jó és rossz következményei összefolytak ugyan, de azért nagy egészében nem jogosulatlan a virágzás korának a hanyatlás korától való elkülönítése. S ha most a perzsa háborúk, vagy Perikles Athénjét összehasonlítjuk azzal, amelyik Sokratest, mert tükröt tartott eléje, megölte, vagy amelyiknek népe Aristophanes komédiáiban nyüzsög, szinte azt lehetnének, hogy két különböző fajról van szó.

A veszélyek közt létéért küzdő demokrácia magatartásával bebizonyította, hogy utánzásraméltó nemes eszmények sarkalják. A szabadság, a törvény előtti egyenlőség, a gyülekezési jog, az egyén autonómiája a mindenkit kötő törvény keretein belül az emberi méltóság gondolatából fakadnak s ezt felébreszteni is tudják. Az is bizonyos, hogy demokratikus uralom csak haladottabb fejlődési fokon lehetséges: míg a primitív társadalmakban a jog kevesek kiváltsága, addig a demokráciát a jogok kiterjesztése jellemzi. Ezzel együtt jár az állam ügyei iránt való érdeklődés, ami viszont azt jelenti, hogy az állami akarat formálásában széles néprétegek vesznek részt. Hogy e körülmény alkalomadtán mekkora erőt jelent, azt a marathoni perzsaverő hősök megmutatták. Általában Athén feltörekvő demokráciája olyan életeszményt teremtett, mely az állam hatalmát teljesen kifejezésre juttatta, de azért az egyén szabad fejlődésének sem volt megakadályozója. Ez a belső egyensúly a világtörténelemben eddig csak egyszer látott virágzás alapja lett az emberi tevékenység minden ágában, a köz- és magánéletben, a művészetek különböző fajtáiban, a tudományban és bölcséletben. S mégis bekövetkezett a gyors hanyatlás; mégis megtörténhetett, hogy Perikles örökébe Kleonok léptek!

A demokrácia jóhiszemű rajongóit, kik a földi paradicsomot a demokratikus berendezkedések automatikus következményének tekintik, Athén története gondolkodóba ejtheti: hátha a probléma megoldása mégsem olyan egyszerű? Itt is, mint annyi más esetben, a történelem a legjobb ellenmérge a dogmatikus álláspontnak és az üres elméleteknek. Ha a kérdést nemcsak külsőleg fogjuk fel, hanem gyökeréig átgondoljuk, Athén virágkora azt bizonyítja, hogy a helyesen értett egyenlőségben és szabadságban van valami nagy alkotó erő, amit csak a belső igazság adhat a hanyatlás viszont felvilágosíthat, hogy a mechanikusan értelmezett egyenlőség és szabadság olyan bomlást idéz elő, ami csak belső ellentmondások következménye lehet. Nézzük az athéni demokrácia c i r c u l u s v i t i o s u s-ait!

III.

Tipikus betegsége minden végletes demokráciának, hogy az embereket elméletileg egyenlőknek veszi, noha a gyakorlatban kénytelen számot vetni a szellemi és gazdasági különbségekkel. Ez annyira köztudomású, hogy bizonyítanunk sem kell. A Solon-féle alkotmány figyelembe vette a különbségeket, mikor a politikai jogokat a teljesíthető kötelességek arányában adta. A későbbi fejlődés letért erről az útról: mindig többen és többen kaptak jogot, mindig kevesebb és kevesebb ellenszolgáltatás fejében. Az evvel járó züllésre általánosságban már rámutattam, hátra van

még annak a bizonyítása, hogy a demokrácia sorvadása a demokratikus alapelvek helytelen értelmezésének kérlelhetetlenül logikus következménye volt.

Az általános demokráciának egyik feltétele a legszélesebb néprétegek politikai érettsége. Az athéniokról nyugodtan állíthatjuk, hogy sajátos viszonyaiknál fogva talán eddig az egész világtörténelemben leginkább rendelkeztek a politikai belátáshoz szükséges képzettséggel.¹ A művelődés általánosságába vezető egyéniségek magas intelligenciája, az egész nép szellemi és erkölcsi színvonalának aránylagos emelkedettsége elég volt náluk ahhoz, hogy mindig nagyobb és nagyobb mértékben részt kérjenek az állam és saját sorsuk intézéséből, de mindez még nem tudta megadni a nagy többségnek a szorosabb értelemben vett politikai érettséget: a belátást az államot érdeklő problémák mélyére, az akaratot, hogy jobb belátásuk szerint döntsenek, a függetlenséget, hogy illetéktelenektől befolyásoltatni ne engedjék magukat.

S itt még egy fontos szempontra kell felhívnom a figyelmet: Athén történetének legfontosabb eseményei a népgyűlésben, a piacon játszódtak le, hol a tömegbeverődöttségnek a tömegpszichológiai kutatás által felderített összes káros tünetei — magasabb szabályozó hatalom hiányában — szabadon érvényesültek. E tekintetben kétségtelenül többet és világosabban látunk, ha majd Hornyánszky erre vonatkozó, már idézett tanulmányában bejelentett kutatásait közzéteszi; egyelőre néhány kiválasztott adattal próbálom megvilágítani, hogy maguk a régiek milyen éles megfigyelő képességgel mutattak rá a tömeg rossz tulajdonságaira. Egyik legjellemzőbb dokumentum, hogy Parrhasios, a Kr. e. V. század végének ünnepeit festője, lefestette az athéni demost, olyannak, amilyennek látta: változékonynak, könnyen lobbanónak, állhatatlannak, egyik végtől a másikba esőnek.² Platón a népgyűlést «nagy erős tenyészállathoz» hasonlítja s célzást tesz arra, hogy ennek ki lehet tanulni «a vele való együttlét vagy hosszú idejű gyakorlat útján» természetét, vágyait, szilaj és szelid

¹ Az athéni magas műveltségi színvonalról Schwarcz (Görög tört. 23. l.) idéz két nem érdektelen nyilatkozatot: «íme egy hírneves angol író, Galton, a maga rajongásában annyira megy, hogy nem átalja azt állítani, hogy amennyivel fölülte áll egy művelt angol egy négernek, ép annyival fölülte áll értelmileg egy Sophokles-korabeli görög a legműveltebb angolnak! A hírneves angol történetíró Freeman pedig egész odáig ragadhatja magát, hogy azt mondja, hogy ha ő Perikles korában csak egy óráig is élhetett volna: úgy ezért az egyetlen óráért odaadná ő Anglia 14 évszázados történelmének minden dicsőségét». — Hornyánszky (Tömegpszichológia és görög tört. 12. l.) a képzettségnek a mainál homogénebb voltát emeli ki: «A tudomány és felvilágosodás évezredes gyarapodása, a közlekedés gyors közvetítése manapság sok oly ismerettel látja el az utolsó néprétegeket is, melyhez az antik ember egyáltalán nem juthatott. De ezzel szemben — az akkori ismeretek differenciálatlansága folytán — többoldalú, egységesebb, homogénebb lehetett az átlagos görög műveltség, mint a mai».

² Plin. Naturalis Hist. XXXV. 69. «Pinxit démon Atheniensium argumento quoque ingenioso, ostendebat namque varium: iracundum iniustum inconstantem, eundem exorabilem clementem misericordem, gloriosum ..., excelsum humilem ferocem fugacemque et omnia pariter».

pillanatait, «még a hangját is, amelyet minden alkalommal adni szokott és amelyre, ha más valaki adja, megszeli, vagy megszilajodik».¹ Plutarchos egyik mindenesetre régebbi forrásra visszamenő munkájában (*Rei publicae gerendae praecepta* c. 3) ugyancsak az athéni nép állhatatlanságát emeli ki: könnyen haragszik, könnyen békül; gyorsan felfog valamit, de nem tűri, hogy tanítsák; szívesen segít az alacsony sorsúakon; szereti, ha megnevettetik; örül, ha dicsérik, de azt sem veszi zokon, ha szemrehányást kap, néha megremegetti saját vezetőit, máskor még ellenségeivel szemben is túlzottan enyhe. Thukydides (III. 38) szintén kitűnően jellemzi Kleonnak tulajdonított szavakkal az athéniak politikai sajátságait: «A legalkalmasabbak vagytok arra, hogy szónoki új fordulatokkal titeket félrevezessenek, azonban az eltökélt ítéletet nem veszitek számba; rabszolgái vagytok a rendkívülinek, kigúnyoljátok, ami rendes... Serények vagytok kitalálni, amit más mondani szándékozik, de lomhák előre megfontolni, ami szavaiból következhetik; egy másféle világ után áhítoztok, úgyszólván, mint amelyben élünk, azonban a jelen állapotokat nem vagytok képesek helyesen megítélni».

Összevetve már most az athéni általános műveltség magas színvonalát a régi írók által nyújtott politikai helyzetképpel, arra a következtetésre kell jutnunk, hogy szinte lehetetlenség olyan mértékben politikailag érett nép, melynél a teljes demokrácia alapelvei tisztán érvényesülhetnének. Lehetetlenség volt Athénben, hol az általános műveltség olyan magas fokon állt és ahol a politikai problémák aránylag egyszerűbbek voltak — már csak a kis méretéknél fogva is — lehetetlenebb a modern államóriásoknál — Athénhez képest Csonka-Magyarország is óriás, — hol a tömegek képzettségi foka kevésbé homogén és ahol a politika kérdései sokkal bonyolultabbak.² Ilyen értelemben nagyon is igaz, amit Thukydides (III. 37) ugyancsak Kleonnal mondott: «Én már máskor is gyakrabban meggyőződtem róla, hogy a demokrácia képtelen mások felett uralkodni, de soha jobban, mint most, midőn ti a mytilenei ügyben megbántátok határozatokat». Hozzátehetjük, hogy a szigorúan vett demokrácia végeredményben önmagát sem kormányozhatja, mert mihelyt kormányképes, azonnal nem igazi demokrácia. Minden kormányzati rend természeténél fogva oligarchikus lévén, a szervezett népuralom is differenciálódni kénytelen.³

¹ Platón *Politeia* VI. 7. (Simon József Sándor fordítása.)

² A politikai érettség kérdését illetőleg v. ö. Michels (*Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* 49 l.) álláspontját: «Es ist keine Übertreibung, die Behauptung aufzustellen, dass die Zahl derjenigen, mit staatsbürgerlichen Rechten versehenen Männer, in denen ein ausgesprochenes Interesse am Gemeinwohl wach ist, eine geringe Höhe erreicht. Bei der Mehrzahl ist der Sinn für die inneren Zusammenhänge zwischen dem Wohl des Einzelnen und dem Wohl des Ganzen nicht stark ausgebildet. Die meisten erkennen nicht den Einfluss und die Rückwirkung, welche die Geschäfte jenes Gebildes, das man Staat nennt, auf ihre eigenen privaten Angelegenheiten, ihr Wohlergehen und ihr Leben ausüben können».

³ Ez a közismert jelenség nagyon sok politikai írónak alaptétele. Hasbach,

Az egyenlőség a demokráciában is csak addig tart, míg le nem szavaztam. «Ha választok, egyenlőségem a szavazólapal együtt beleesik az urnába s együtt eltűnnek. Szavazatommal valakit hosszabb, vagy rövidebb időre úrrá tettem magam fölött». A dolgok természetében rejlő szükségszerűség, hogy minden nagyobb szervezetben vezetők legyenek, különben akármilyen nagy tömeg könnyű zsákmánya a külső ellenségnek. Az államgépezet hibátlan működése hierarchiát kíván, még pedig annál szigorúbbat, minél nagyobb erőt kell az államnak kifejtenie. Az államhatalom együtt növekszik a szervezettséggel, ezzel együtt nő a vezetők befolyása a tömegek illuzórikus erejének rovására. Íme a demokrácia egyik circulus vitiosus-a, melynek tanulságos példáját látjuk Athén történetében.

A Kenyon-féle *Ἀθηναίων πολιτεία* felsorolja a pártok vezetőit Kleisthenestől Periklesig. A sorozatot könnyen ki lehet egészíteni más forrásokból Athén függetlenségének bukásáig. A demokrácia tehát az alkotmány szabta kereteken kívül kénytelen volt maga fölé uralkodókat állítani. A névsorban ott találjuk Athén történetének fényes neveit, de ott találjuk a hanyatlás korszakában a hivatásos, politikából élő demagógokat is. A törvény ugyan, akárcsak a hadvezéreknek, vagy hivatalnokoknak, megtiltotta a demagógoknak, hogy nyilvános szereplésükből anyagi hasznot húzzanak, de ez csak írott malaszt volt.

Sajátságos, alapjában véve mélyen erkölcstelen viszony fejlődött ki a tömeg és a tömegvezetők között. A vezetők kihasználták helyzetüket: mentől szélesebb rétegekhez szólhattak, annál könnyebb volt a dolguk, mert annál könnyebben elfogadtattak akármilyen veszélyes javaslatot. Mivel azonban hatalmuk végeredményben mégis csak a tömegtől függött, kénytelenek voltak ennek rossz tulajdonságait hízelgéssel legyezgetni. Ennek visszahatása a politikai életre a legvilágosabban megnyilvánult. Már önmagában a demokrácia nagyon alkalmas arra, hogy különösen az alsóbb néposztályok körében erős önbizalmat és önrzetet fejlesszen.

Die moderne Demokratie című munkájában idézi Rousseau *Contrat Social*-jából: «A prendre le terme dans la rigueur de l'acception, il n' a jamais existé de véritable démocratie, et il n'en existera jamais. Il est contre l'ordre naturel que le grand nombre gouverne et que le petit soit gouverné». Ugyancsak Hasbach idézi *Le Solitaire*, Qu'est-ce-que la Democratie c. munkát, mely Proudhon vezető gondolatait így foglalja össze: «la démocratie n'est autre chose que la tyrannie des majorités, tyrannie la plus exécrable de toutes, car elle ne s'appuie par sur l'autorité d'une religion, sur une noblesse de race, sur les prerogatives du talent et de la fortune; elle a pour base le nombre et pour masque le nom du peuple; la démocratie est une aristocratie déguisée, une des formes de l'absolutisme». Hasonló véleményen van Michels (i. m. 376 l.) «Die Mehrheit der Menschheit würde sich stets in der Unmöglichkeit befinden, sich selbst zu regieren. Selbst wenn es der Unzufriedenheit der Massen einmal gelingen sollte, die herrschende Klasse ihrer Macht zu berauben, so müsste sich doch notwendigerweise im Schosse der Massen selbst eine neue organisierte Minderheit vorfinden, die das Amt einer herrschenden Klasse übernehme». A közelmúlt tapasztalatai ezt a véleményt meglepő módon igazolják.

A nép bámulta önmagát, saját hatalmát, a politikusok pedig iparkodtak őt e hitében megerősíteni. Nem csoda, ha a sokfejű tömegeből sokfejű zsarnok lett. Aristoteles, a mérsékelt demokrácia barátja, találóan hasonlítja össze a korlátokat nem ismerő népuralmat a legszigorúbb zsarnoksággal: «Olyan nép ezen egyeduralkodói minőségében arra törekszik, hogy egyedül uralkodjék, minthogy a törvény nem uralkodik felette s despotikussá válik, úgy hogy a hízelgők tiszteletre vergődnek. Olyan népuralom megfelel a monarchiák közt a tyranninak. Azért a kettőnek jellege és eljárása ugyanaz, és mindkettő zsarnokilag elnyomja a jobbkat, a nép határozatai itt olyanok, mint ott a parancs és rendelvény, és a demagóg és a hízelgő tökéletesen és egészen megfelelnek egymásnak; mind ennek, mind annak, itt és ott nagy a befolyása, a hízelgőnek a tyrannoknál, a demagógnak ilyenemű népnél». (Politika. Haberern ford. 144 l, = 1291 b.)¹

Ennek a bajnak egyetlen ellenszere a polgárok értelmi és erkölcsi színvonalának emelése. Magasabb képzettség fokozott ellenőrző képességet jelent. Platón szerint a demokrácia épen ezt hanyagolta el: a várost külsőleg nagyra fejlesztette, gyönyörű épületeket emelt, de a polgárok lelkét nem töltötte el józansággal és igazságérzettel. Más szóval az athéni politikában nem érvényesült értékének megfelelően a középosztály, mely jó tulajdonságaival a tömeg féktelen szeszélyeit ellensúlyozhatta volna. Ennek az osztálynak, mely ma is az állampolgárság legértékesebb része, államfenntartó jellegét már Aristoteles örökérvényű szavakkal leszögezte: «S valójában úgy találjuk, hogy ezen polgári osztály létezése az államokban leginkább biztosítva van. Ennek tagjai nem vágyódnak mások vagyona után, mint a szegények, de mások sem az övéké után, mint a gazdagokéra a szegények kíváncsiak szoktak lenni; s mivel másokat meg nem támadnak s viszont másoktól meg nem támadtatnak, veszélytelenül töltik napjaikat. S azért nagyon is helyes Phokylides kívánsága:

Nagyon nagy jót rejt a középrend; ennek okáért

Csak közepes állást óhajtok az álladalomban.

Világos tehát, hogy azon polgári társadalom lesz a legjobb, mely a középrendűek által alkottatik s hogy azon államok a legjobb kormányt és igazgatást élvezhetik, melyekben épen a középrend nagyon számos s ha lehet, erősebb, mint a többi két osztály együttvéve, ha pedig nem lehet, legalább erősebb, mint az egyik vagy másik különvéve. Mert hozzácsatlakozván valamelyik félhez, döntő befolyást gyakorol s gátat vet a túlságos hatalom keletkezésének az egyik vagy másik oldalon». (U. ott 212. l. = 1295 b.)²

¹ Haberern fordítása teljesen elavult. Aristoteles Politikája valóban megérdemelne egy jó, modern fordítást.

² A középosztály fontosságának hangsúlyozása az athéni politikai irodalomban és életben gyakran előfordul. Theramenes a harminc zsarnok uralma alatt olyan alkotmánymódosításért vetette magát harcba, mely a túlsúlyt a középosztálynak juttatta volna. Antiphon elveszett irata: *Περὶ ἐπιβολῆς*, minden valószínűség szerint a földműves középosztály fölemelését tartotta elsősorú állami feladatnak. Euripides erre vonatkozó nyilatkozatai közül csak egyet idézek:

Mindebből világos, hogy nem azok az igazi demokrácia ellenségei, kik az egyenlőségi elvnek minden paradoxonszerű következményét levonni nem hajlandók, hanem azok, kik az alapelvek dogmatikus — akár jó, akár rosszhiszemű — túlzásával a józan ész számára egyenesen megingatják a demokrácia létjogosultságának hitét. A túlbuzgó, elvakult barátok a demokráciának mindig többet ártottak, mint a nyílt ellenség. A demokrácia belső betegségét csak úgy lehet elkerülni, vagy legalább enyhíteni, ha polgártársainkat mentől nagyobb számban szellemi és anyagi függetlenséghez segítjük. Közhellyé vált, de azért igazságából nem vesztett az a jelszó: az igazi demokrácia nem «mindent a néppel», hanem a «mindent a népért» tesz.

IV.

A szellemi függetlenség azonban csak függvénye az anyagnak. «Nehéz dolog nemesen gondolkozni — írja Rousseau Vallomásaiban — ha minden erőnket lefoglalja az élet fenntartásának küzdelme». Ugyanezt mondja a Ps.-Xenophon-féle *Ἀθηναίων πολιτεία* írója: «A szegénység minden féle rosszra csábítja az embereket». (I. 5.) Mennyiben befolyásolta az athéni demokrácia sorsát a gazdasági javak elosztása?

Míg a vagyonbeli különbségek nem voltak nagyok, míg a közép- és kisbirtok a lakosság nagyobb részének független anyagi létét biztosította, addig a demokrácia virágzott. A fejlődés további menete azonban ezt a harmóniát megbontotta: Athénben a tőke mindinkább uralomra jutott, az önálló parasztot a háborúk megnyomorították s jó részben hajós-proletárrá süllyesztették, viszont a városi polgárság nagyobb felét az olcsó rabszolgaerővel űzött nagyipar tette tönkre. A fordulópontot Athén gazdasági fejlődésében a peloponnesosi háború jelenti: ez élesítette ki a szegény és gazdag ellentétét olyannyira, hogy a két farkasszemet néző ellenség közt a középosztály már nem tudta tovább teljesíteni az egyensúlyozás nehéz feladatát. Míg a gazdasági fejlődés az egyenlőtlenesség felé tört, tehát függő viszonyra vezetett, addig a politikai fejlődésben mindinkább uralomra jutott az egyenlőség és szabadság eszméje. Ez a belső ellentmondás az athéni demokrácia második nagy betegsége.

Természetesen a városba csődülő, ott politikai jogait anyagi érté-

Mert három-fajta polgár van: a gazdagok

Csupán herék és mégis telhetetlenek;

Az inséges nép, amelynek nincs semmije,

Veszélyes: lépre csalják a kolomposok

S irigykedésre ösztökélve szüntelen'

A dúsak ellen mind hegyes fullánkot ölt.

A középosztály tartja fenn az államot,

A törvényes rend őre, legmegbízhatóbb.

(Oltalomkeresők 338 s köv. sorok; Csengeri János fordítása.)

Jellemző, hogy a Kenyon-féle *Ἀθηναίων πολιτεία* az athéni állam hanyatlását összefüggésbe hozza a peloponnesosi háború alatt elesett sok művelt polgár pusztulásával.

kékre beváltó proletárság, mely vigasztalan helyzetében a fennálló szociális rend áldozatának érezte magát, egészen más következtetéseket vont le a politikai hatalom birtokában az egyenlőségi princípiumból, mint azt egy erős gazdasági alapon álló polgárság tette volna. Mihelyt a nép többségében az ellentét a gazdasági és a politikai fejlődés menete közt tudatossá lett, megszületett — a Kr. e V. században — a politikai demokrácia helyébe a szociális demokrácia. Ezekből a jelekből kétségtelen, hogy éles gazdasági ellentéteket felmutató társadalomban igazi demokrácia nem lehet; az ál-demokrácia vagy plutokrata uralmat takar, vagy forradalmi talajra lépve, a csöcselék diktatúráját leplezi.

Mi tehát a tanulság? Az állam polgárainak kötelességérzetét semmi sem erősítheti jobban, mint az a meggyőződés, hogy az állam minden becsületesen dolgozó polgárának a maga rendjével biztos anyagi existenciát tud garantálni. Ahol ezt a meggyőződést akár a plutokrata uralom, akár a csöcselék hatalma veszélyezteti, ott nemcsak a gazdasági pangás elkerülhetetlen, hanem a bizonytalanság érzete, az erőszak uralma megmérgezi az egész nép életét, elpusztítja kedélyét, aláaknázza a társadalmat. Athén ezt nem látta be. A demokrácia uralmának utolsó évei telve vannak elkeseredett, szinte kommunista jellegű gazdasági küzdelmekkel. Ide süllyedt Perikies Athénje a rosszul értelmezett egyenlőségi elvvel!

Azok az alapvető gondolatok, amiket a görögség legnagyobb szelemei, Platón és Aristoteles e szomorú jelenségekkel szemben leszögeztek, minden változtatás nélkül irányíthatják akár a jelen politikai életét is. Platón tagadja, hogy egy állam, melynek polgárai nagyobb részben szegények, kisebb részben túlgazdagok, virágzó és boldog lehetne. Épen ezért megkívánja, hogy az állam egyrésztől akadályozza meg a tőkének szociális és politikai túlsúlyát, másrésztől védelmezze meg pozitív szociális politikával a tömeget az élelmezési nehézségek és a munkahiány ellen. Követeli ugyancsak Platón a felsőbb osztályok állandó, céltudatos munkáját az alsóbb osztályok színvonalának emelése érdekében, harcot hirdet a szegénység ellen, mely egész néprétegeket megsemmisítésre ítél s megakadályozza az igazi demokrácia érvényesülését. Még határozottabb a reális gondolkozású Aristoteles. Az ő szemében a demokratikus állam belső békéjét csak az biztosítja, ha az egyes osztályoknak egymás ellen irányuló irigységét megszüntetni sikerül. Ha a polgári jogokból kizártaknak és szegényeknek száma nagy, ennek szükségszerű következménye, hogy az ilyen állam telve van belső ellenségekkel. Ép ezért lehetetlennek tartja, hogy a demokratikus államberendezkedés plutokratikus társadalomban őszipte legyen. Lehet egy államban az egyenlőség és testvériség a jelszó, de lehetetlen e princípiumok megvalósítása ott, hol a szegény és gazdag ellentéte túlerős. Mert a birtoktalanság a szegényeket vagy aláztatos magatartásra kényszeríti vagy harcra ösztökéli. Ezért a demokratikus kormányok vezetőférfiainak olyan szociális politikát ajánl, mely nagyobb rétegek állandó jólétét biztosítja. «Az igazi népbarátnak arra kell tekinteni, hogy a nagy tömeg ne legyen nagyon szegény, mert a szegénység a demokrácia süllyedésének oka. Ki kell tehát találni azon eszközöket, melyek tartós jólétnek megállapítására vezetnek. S minthogy ez a gazdagoknak is érde-

kében fekszik, azon kell lenni, hogy a jövedelmek fölöslegei nagyobb összeggé halmozódjanak fel s azt aztán egyszerre kell a szegények közt felosztani s ha lehetséges, leginkább csak akkor, mikor a tőke annyira megnőtt, hogy az egyesekre eső osztalék elégséges kis földcskék megszerzésére; ha pedig arra nem elégséges, legalább képesítse az illetőket kereskedésnek megkezdésére és bérlet vállalására». (Haberern Ar. Polit. 333 l. =1320 a.).

Athén története intő példa, hogy demokráciát messzeható szociális reformok nélkül megvalósítani nem lehet, ha magukat a demokratikus alapelveket veszélyeztetni nem akarjuk. A természetes sorrend: először szociális reform, azután demokrácia. Az igaz, hogy ehhez belátó magasabb osztály kell, ami nincs meg mindenütt. A munka jogos igényeit kielégítő gazdasági rend a politikai demokrácia első szükséges lépése; így elindulva juthatunk csak el a népuralomhoz is szükséges arisztokratikus lélekalkathoz, más szóval a politikai érettség szintjére.

Ugyancsak Athén példája bizonyítja, hogy jelszavakkal, tetszetős eszmékkel, reális gondolkodás és előrelátás nélkül politikailag a legnagyobb népet is tönkre lehet tenni. Világot, vagy népet megváltó demokrácia nincs. Croiset ezt úgy fejezi ki, hogy a demokrácia önmagában véve sem nem jó, sem nem rossz, mindig olyan, amilyen az illető nép, vagy amilyené a vezető politikusok teszik. Ezt a tanulságot már a régiek leszűrték:¹

Orestes: «Borzasztó a nyers tömeg, ha rosszak a vezérei;»

Pylades: «És viszont, ha jókat nyernek, ők is jóra hajlanak».

Huszt József.

¹ Euripides, Orestes 772-2

Csengeri fordítása.